

РОЗДІЛ

2

ІСТОРІЯ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

УДК 37.091(09)(477.51-25)

Проніков О. К.

НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ ЯК ОСЕРЕДОК ДУХОВНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ

У статті проаналізована організація роботи й зміст освіти Чернігівської учительської семінарії та Чернігівського духовного училища як осередків духовності та культури. Зазначено, що в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Чернігів залишався важливим центром української духовності та культури. Під впливом багатьох відомих діячів культури, які жили та працювали в цей період в місті, влада змушена була приймати рішення спрямовані на розвиток освіти. Встановлено, що під час складання статуту Чернігівської учительської семінарії був творчо використаний проект, створений К. Д. Ушинським у 1861 р. Значна увага в семінарії була приділена вивченню педагогіки.

Ключові слова: *учительська семінарія, духовне училище, освіта, навчання, виховання.*

Досліджуваний період був багатим на важливі події в розвитку освіти. Нами проаналізовано освітні процеси, що відбувалися в Чернігові як осередку духовності та культури. Аналіз зазначених процесів проведено на тлі загального суспільно-економічного життя країни.

Аналіз досліджень та публікацій. Останнім часом з'явився ряд наукових праць, які частково торкаються зазначеної проблеми. Зокрема, докторська дисертація Н. М. Кузьменко присвячена розвитку вищої освіти на Чернігівщині. Наукові розвідки доктора педагогічних наук Пронікова О. К. торкаються питань шкільної та вищої педагогічної освіти північного лівобережжя України. У кандидатській дисертації Лисенко І. В. проаналізовано підготовку вчительських кадрів для шкіл Чернігівської губернії.

Виклад основного матеріалу. У другій половині ХІХ ст., коли царська Росія після реформи 1861 року стала на шлях розвитку промислового капіталізму, у житті Чернігова почали відбуватися зміни. У місті виникло кілька нових підприємств, розширилися кустарні промисли, зросла торгівля. Економічному розвитку Чернігова сприяла побудова шосейної дороги Петербург – Київ, яка була

відкрита в липні 1861 р. Дорога сполучала Чернігів із важливими промисловими і культурними центрами країни. Тоді ж був споруджений і дерев'яний міст через річку Десну довжиною в 600 метрів. Пожвавилася в губернському місті і фінансова діяльність. У пореформений період помітно збільшувалося населення Чернігова. Якщо в 1860 році в місті проживало 14 тис. населення, то на 1913 р. його кількість зросла більш ніж у два рази й уже становила 32 тисячі осіб. Але в цілому Чернігів, як і раніше, розвивався повільно. До початку 20-х років ХХ ст. він залишався ремісничо-кустарним містом [1].

Мало піклувалися "хазяї міста" і про освіту. На 1901 рік у Чернігові було лише чотири початкові школи, у яких працювали лише 10 учителів і навчалися 108 учнів. Тільки 22% дітей віком від 8 до 11 років ходили до школи. Станом на 1917 рік таких шкіл у місті було вже шість. Але понад 70% дітей залишилося, як і раніше, поза школою [1].

До послуг дітей, переважно із привілейованих класів, у місті були дві гімназії, два спархіяльні училища, духовна семінарія. У 1866 році була відкрита фельдшерська школа, а в 1888 р. – ремісниче училище. Пізніше, у 1902 р. створене реальне училище, а в 1903 р. – торговельна школа та жіноче професійне училище. Із 1906 р. почали працювати жіночі двокласне і чотирикласне училища. Але, незважаючи на таке розширення мережі навчальних закладів, контингент дітей шкільного віку був дуже обмеженим. Культурно-освітніх закладів крім невеличкої громадської бібліотеки, у Чернігові не було [1].

Незважаючи на те, що Чернігів не набув значення великого економічного центра, він у другій половині ХІХ на початку ХХ ст. усе ж таки залишався важливим центром української культури і духовності. Під впливом багатьох відомих діячів культури, які жили та працювали в цей період у місті, влада змушена була приймати рішення, які сприяли розвитку освіти.

28 листопада 1869 р. Чернігівське губернське земське зібрання на пропозицію губернської земської управи ухвалило рішення про створення в Чернігові учительської семінарії з метою підготовки педагогічних кадрів для народних училищ губернії.

Учительська семінарія в навчально-виховній сфері була підпорядкована попечителю Київського навчального округу. У листопаді 1869 р. був затверджений кошторис на будівництво семінарії в обсязі 9822 крб. 39 к. Будівництво споруди семінарії розпочалося 4 квітня 1870 р. і тривало до середини грудня. Вступні іспити розпочалися 22 жовтня 1870 р., а навчання – у середині листопада. Директора та викладачів добирала губернська земська управа з числа осіб, які здобули освіту в одному з вищих навчальних закладів або відомих своєю педагогічною діяльністю, за умови затвердження їх кандидатур попечителем Київського навчального округу. Першим директором учительської семінарії було призначено колишнього вчителя російської словесності 1-ї Київської гімназії Г. Лучицького [2].

Важливою умовою становлення земської учительської семінарії було окреслення її організаційних та методичних засад. Під час складання статуту Чернігівської учительської семінарії був творчо використаний проект, створений К. Д. Ушинським ще в 1861 р.

Найвищим органом самоврядування в семінарії була рада на чолі з директором. До її складу входили викладачі. Постійним членом ради семінарії був також голова губернської земської управи або один із членів управи. Засідання ради збиралися щомісяця, а в разі необхідності директор міг зібрати екстрене засідання. Рада вирішувала всі питання, пов'язані з навчально-виховним процесом та господарською діяльністю, а саме: підготування програм з кожного предмета, вибір підручників, розподіл навчальних предметів серед викладачів. Іншим напрямом роботи ради були справи, пов'язані з учнями: прийом у семінарію, ухвалення про переведення учнів у наступний клас, ухвалення нагород, покарань та звільнення учнів, присвоєння учням, які закінчували курси, звання учителя народних училищ. У господарській сфері рада складала пропозиції з потреб семінарії, які повинні були бути задоволені в наступному році. Пропозиції віддавали в губернську управу і їх використовували під час складання щорічного кошторису витрат семінарії.

До Чернігівської учительської семінарії приймали не лише земських стипендіатів і своєкоштных вихованців, а також, починаючи з 1874 р., вільних слухачів. Кількість учнів у одному класі не перевищувала 40 осіб. До числа вільних слухачів уходили вчителі, які бажали, не проходячи повного курсу в учительській семінарії, ознайомитися більш докладно з раціональними прийомами навчання в теорії та на практиці.

Курс навчання в семінарії був трирічним – один рік у кожному з трьох класів. Вступні іспити проводили один раз на рік перед початком навчального року. Навчатися в семінарії мали змогу лише молоді люди віком не менше 16 років. Абітурієнти проходили перевірку в місцевого земського лікаря й отримували медичну довідку про стан здоров'я. Кандидатам, які задовольняли вимоги, призначалася стипендія в розмірі 80 крб.! І коштом повітового земства, яке й надалі утримувало матеріально під час навчання стипендіата, його відправляли в семінарію, де його екзаменувала рада семінарії. Своєкоштні кандидати мали подавати такі ж документи і проходити ті ж самі випробування, що й стипендіати.

Вихованці, яких утримувало своїм коштом земство, після закінчення семінарії мали прослужити в земських школах Чернігівської губернії три роки. У іншому разі вони мусили повернути повітовому земству повну суму, яка була витрачена на їх утримання. На час перебування в семінарії і після закінчення її вихованці звільнялися від рекрутської повинності.

У семінарії викладали закон Божий, методику, російську та церковнослов'янську мови, арифметику, основи геометрії, лінійне креслення, природознавство, коротку загальну і більш докладну російську географію, російську історію, каліграфію, спів, ремесла та городництво [2].

Перші навчальні посібники за дорученням управи придбав у Петербурзі вчитель Н. Ф. Бялопольський. Надалі земська управа виділяла значні суми на поповнення фонду семінарської бібліотеки. У 1874 р. у семінарії був організований фізичний кабінет. Петербурзький університет подарував учительській семінарії цінну мінералогічну колекцію, а Петербурзька медична академія – людський скелет та деякі препарати. Н. Бялопольський також був ініціатором відкриття в учительській семінарії ремісничого класу, набуті знання в якому можна було успішно застосувати під час педагогічної діяльності, для виготовлення різних інструментів та моделей, навчальних посібників. Практичне навчання учнів під керівництвом викладачів відбувалося в сирітському будинку, який був відкритий у 1872 р. при учительській семінарії [2].

Оскільки учні, які вступали до учительської семінарії, досить часто виявлялися недостатньо підготовленими, за рішенням ради семінарії, у 1874 р. був відкритий підготовчий клас [2].

У перші роки існування учительської семінарії стипендіати жили в родичів або на приватних квартирах. Бажаючи створити для учнів семінарії кращі умови для навчання та надати водночас керівництву семінарії можливість для нагляду за ними, губернська земська управа постановила 29 жовтня 1871 р. створити спільні квартири для учнів. Із цією метою був придбаний у колежського асесора В. Ф. Василевського за 3500 крб. будинок, який був розташований за Червоним мостом, неподалік від учительської семінарії. На спільній квартирі на повному утриманні земства жили до 40 стипендіатів. Інші вихованці, здебільшого старшокурсники, жили на приватних квартирах [3].

Починаючи з 1874 р., на базі учительської семінарії під наглядом інспектора народних училищ проводилися з'їзди вчителів та педагогічні курси. Ці заходи мали важливе суспільно-політичне значення: служили великою моральною підтримкою для вчителів, особливо тих, які працювали у віддалених районах, давали можливість взаємного обміну думками, надавали допомогу вчителям у практичній діяльності, а також сприяли приверненню уваги суспільства до потреб школи та вчителів.

Земські діячі відстоювали ідею національної школи. Губернське та повітові земства часто клопоталися перед урядом щодо запровадження української мови. За спогадами Т. Г. Лубенця, викладання в учительській семінарії велося українською мовою, що стало однією із причин її закриття [2].

Земські установи прагнули брати найактивнішу участь у навчально-виховному процесі. Натомість 1874 р. міністр народної освіти гр. Д. Толстой запропонував передати Чернігівську учительську семінарію Міністерству народної освіти, залишивши при цьому земству фінансове забезпечення семінарії. За таких обставин Чернігівське губернське земське зібрання в січні 1878 р. ухвалило рішення про закриття учительської семінарії.

Важлива роль в освітньому та культурному житті Чернігова належала духовній семінарії. Протягом другої половини XIX століття духовні семінарії в Росії та Україні двічі зазнавали реформування – у 1867 р. і 1884 р. Контрреформи 80-х рр. XIX століття торкнулися й духовних семінарій. Зокрема, у 1884 р. випускникам духовних семінарій було заборонено вступати до вищих світських навчальних закладів [3]. Таким чином було закріплено становий характер духовної школи. Намагаючись стримати бажання семінаристів залишити шлях духовного служіння, церковна влада збільшувала питому вагу богословських дисциплін і не приділяла достатньої уваги загальноосвітнім. Унаслідок цього з часом виявилось помітне відставання загальноосвітньої підготовки семінаристів порівняно з підготовкою вихованців світських навчальних закладів. Штат семінарії складався з ректора, інспектора та його помічників, духовника, викладачів, бібліотекаря, секретаря, економа і почесного наглядача [2].

У семінаріях існував шестирічний термін навчання. У разі потреби могли бути відкриті й паралельні відділення. Так, у Чернігівській семінарії в 1882–1883 навчальному році були лише два паралельні відділення (у першому та другому класах), а у 1891–1892 навчальному році паралельні відділення були в усіх класах, крім шостого. У кожному з трьох молодших класів навчалось не більше 50 учнів, а в старших – не більше 55 [3].

До семінарії приймали юнаків православного віросповідання всіх станів віком від 14 до 16 років (за статутом 1884 р. – від 14 до 18 років). Приймом вихованців до шостого класу було заборонено, а також не дозволялося складати випускні іспити вихованців, які не навчалися в семінарії. Випускників духовних училищ приймали до семінарії без екзаменів. Вихованці світських середніх навчальних закладів мали скласти іспити з тих предметів семінарського курсу, які вони не вивчали [4]. Ті, хто успішно витримав іспити, були зарахованими до семінарії у встановленій для кожного класу кількості за рейтингом оцінок.

Після закінчення курсу навчання в семінарії найкращі вихованці могли вступати до духовних академій. Інші призначалися на посади священників або вчителів чи інспекторів духовних навчальних закладів. До 1884 р. вихованці мали право звільнятися з духовного відомства. Так, вихованців Чернігівської духовної семінарії із задоволенням приймали до Ніжинського ліцею без вступних

випробувань. Метою семінарського навчання було виховання освічених священнослужителів. Відповідно до цієї мети було організоване викладання як богословських, так і загальноосвітніх предметів.

Статутом 1867 р. у семінаріях передбачалося викладання таких предметів: тлумачення Священного Писання; історія церкви взагалі й Російської зокрема; богослов'я (основне, догматичне, моральне); практичне керівництво для пастирів; гомілетика; літургика; російська мова та історія російської літератури; цивільна історія: загальна і російська; математика: алгебра, геометрія; фізика та початки космографії; логіка, психологія, огляд філософських вчень і педагогіка; стародавні та нові мови: латинська, грецька, французька і німецька; церковні співи.

Окрім обов'язкових предметів, у семінаріях для охочих викладали єврейську мову, іконопис, живопис, музику, ремесла. Починаючи з 90-х рр. XIX ст. було запроваджено курси сільського господарства та медицини.

Семінаріям була притаманна чотириурочна система навчання. За статутом 1867 р. тривалість уроку становила 1 годину 15 хвилин з 15-хвилинною перервою між уроками. За статутом 1884 р. тривалість уроку було скорочено до 1 години. Статутом 1884 р. було запроваджено проведення обов'язкових практичних уроків у початковій школі, що зазвичай була при семінарії для учнів п'ятих і шостих класів [3].

Викладачі Чернігівської семінарії призначалися на посади Навчальним Комітетом і затверджувались обер-прокурором Св. Синоду. Це були особи православного віросповідання, котрі мали вчений ступінь магістра або кандидата Духовної Академії.

Методика викладання в духовних семінаріях мала допомагати розвитку природних здібностей і стимулювати розумову діяльність вихованців. Цікаво, що в 1867 р. Навчальний комітет звернув особливу увагу на шкоду механічного зубріння. Викладачі семінарії займалися науковою та науково-методичною роботою, публікували свої праці в наукових журналах. Ректор Чернігівської семінарії зазвичай був редактором "Черниговских епархиальных известий", тому всі викладачі семінарії мали змогу друкувати в цьому часописі свої розвідки [3].

Для розвитку розумових здібностей і більш чіткого та детального засвоєння знань використовували написання письмових робіт у I і II класах не менше 10; у III і IV – не менше 8; у V і VI – не менше 6. Теми письмових робіт обговорювалися на педагогічних радах і затверджувалися ректором. Перевіряли письмові роботи дуже ретельно: після перевірки викладача всі роботи переглядав ректор семінарії. Деякі, як правило найкращі, роботи розглядали в класі [3].

Значна увага в духовних семінарії була приділена вивченню педагогіки, бо чимало випускників закладу працювало в початкових приходських школах, де навчалася переважна більшість дітей шкільного віку. Із викладанням теорії виховання і навчання була тісно пов'язана педагогічна практика. При семінарії існувала однокласна початкова школа, розміщена безпосередньо в будинку семінарії. У цій школі навчали Закону Божого, читання, письма, лічби, співів, а також давали елементарні знання з географії та історії. До школи ходили діти різних станів (у 1876 р. – 7 дворян, 3 представники духовного стану, 6 селян, 3 солдатів, 14 міщан) [3].

Практичні заняття семінаристів у школі відбувалися щоденно. Кожного ранку два вихованці шостого й один з п'ятого класів семінарії відвідували ранкові заняття і слухали, що викладають учитель і законовчитель, а вже післяобідні заняття проводили самостійно [3]. Перед кожним уроком практикант показував викладачеві письмовий конспект уроку. Після проведення уроків їх аналізували на заняттях з педагогіки. Для більш ретельного розгляду практичних занять і обговорення педагогічних питань раз на тиждень відбувалися педагогічні конференції. На цих конференціях були присутні ректор, викладач педагогіки, законовчитель і вчитель школи, а також вихованці-практиканти [4].

Крім практичних занять, викладач педагогіки рекомендував читати книги педагогічного змісту, спостерігати за учнями. Слід зауважити, що семінаристам були рекомендовані праці відомих педагогів Я. Коменського, А. Дистервега, К. Ушинського, С. Миропольського та ін. [4].

Фінансування духовних навчальних закладів Російської імперії здійснювалося залежно від місцевих умов, кількості учнів і викладачів тощо. Річний бюджет Чернігівської духовної семінарії був визначений в обсязі 2000 крб. [3].

Чернігівська духовна семінарія як правонаступниця Чернігівського колегіуму продовжувала педагогічні традиції колегіуму. Утім, її структура була уніфікована на кшталт інших семінарій і духовних академій. Повний курс семінарської освіти тривав 10–12 років. З рапорту Чернігівського єпископа Ієрофея (Малицького) до Св. Синоду від 24 серпня 1794 р. видно, що Чернігівська семінарія нагоді мала класи богослов'я, філософії, риторики, піітики, верхній клас граматики і нижній клас граматики. Загальна кількість учнів семінарії становила 442 особи, із котрих лишень 50 навчалися "на казённом коште" [3].

Крім уродженців Чернігівської єпархії, серед учнів семінарії були вихідці з Київської, Новгород-Сіверської, Могилівської єпархій, Катеринославської та Воронежської губерній. Того ж таки року 26 вихованців Чернігівської семінарії були відправлені на навчання до Київської академії, 1 – до Санкт-Петербурзької семінарії й 1 – до Московського університету. Зазначимо, що зазвичай відряджених до інших навчальних закладів семінарія мала утримувати своїм коштом. У 1794 р. в Чернігівській семінарії разом з префектом було 5 викладачів [3].

Висновки. Проведений аналіз літературних та архівних джерел дає підстави твердити, що відкриття в XIX столітті нових освітніх закладів у Чернігові мало велике значення для розвитку культури та духовності не тільки губернського міста, а й усїєї лівобережної України. Їх діяльність сприяла відродженню національних традицій, сформованих за часів Київської Русі, та заклала підвалини подальшого процесу розвитку освіти Чернігівщини.

Використані джерела

1. Державний архів Чернігівської області – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 65.
2. Державний архів Чернігівської області – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 20.
3. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.
4. Проніков О.К., Пронікова Т.О. Освіта та педагогічна думка на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. // Випуск № 64. Серія: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. – Чернігів, 2009. – № 64. – С. 113 – 118.

Pronikov O.

EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF CHERNIHIV AT THE 2ND HALF OF THE 19TH CENTURY AS CENTER OF SPIRITUALITY AND CULTURE

The article analyzes organization of work and content of education at Chernihiv Teachers' Seminary and Chernihiv Seminary as a center of spirituality and culture. It is noted that in the second half of XIX – early XX century Chernihiv still was an important center of Ukrainian spirituality and culture. Influenced by many famous artists, who lived and worked in this period in the city, the government had to make decisions that contributed to the development of education. It was found that the project developed by K.D. Ushinsky in 1861 was creatively used in the preparation of Chernihiv Teachers' Seminary statute. Considerable attention at the seminary was paid to pedagogy.

The teaching practice was closely connected with the theory of education and training. The seminary had a one-class elementary school. Every day the seminarians had practical training at school. Before each lesson the intern showed the teacher the written summary of the lesson. After the lessons they were analyzed at pedagogy classes. Once a week pedagogical conferences took place for more detailed analysis of practical classes and discussion of pedagogical issues. The Rector, pedagogy teacher, catechist and school teacher, as well as students interns attended the conference.

But for the practical training the pedagogy teacher recommended to read pedagogical books and watch the students.

The analysis of published and archival sources gives grounds to assert that in the XIX century the opening of new educational institutions in Chernihiv was very important for the development of culture and spirituality in the territory of Northern part of the left bank of Ukraine. Their activities contributed to the revival of national traditions established in the days of Kievan Rus and laid the foundation for further development of education at Chernihiv region.

Key words: *teachers' seminary, seminary, education, training.*

Стаття надійшла до редакції 15.10.2015